

# **Az /s/ hat variánsa a nápolyi dialektusban**

készítette: Huszthy Bálint

Piliscsaba, 2011. május 16.

# Tartalomjegyzék

<b>1. Bevezetés</b>	
1.1. Kutatási terület	4
1.2. Korpusz	4
1.3. Hivatkozások	4
1.4. A nápolyi dialektus az olasz dialektusok közt	5
1.5. Köznyelvesülés	6
<b>2. A nápolyi mássalhangzó-rendszer</b>	
2.1. Általános jellemzők	6
2.2. Fonotaktikai megszorítások	7
2.3. Az /s/ fonéma viselkedése	8
<b>3. A nápolyi /s/ hat allofónja</b>	
3.1. A fő variáns	8
3.2. Az affrikáták	10
3.2.1. [ts] és [dz]	11
3.2.2. Artikulációs magyarázat	12
3.2.3. Magyar párhuzam: <i>pénz</i> , <i>benzin</i>	13
3.3. „S-sező”, „zs-ző” nápolyiak	14
3.3.1. Palatalizáció	14
3.3.2. Új példák	16
3.3.3. A [z] megjelenése	16
3.3.4. Szűrők	18
3.4. A szabály megfogalmazása	18
<b>4. Befejezés</b>	19

Ezt a művet Domokos Györgynek, kitartó tanáromnak ajánlom.

# Az /s/ hat variánsa a nápolyi dialektusban

*Siente Napule e po' mmuore...*

*Nápolyt hallani, és meghalni.*

## 1. Bevezetés

### 1.1. Kutatási terület

Jelen dolgozatban az olasz nyelv nápolyi dialektusának fonológiájával foglalkozom. Korábbi munkáimban a nápolyi dialektus magánhangzó-működését elemeztem két fonológiai jelenségen keresztül, melyek a *neutralizáció* és a *metafonézis* (l. Huszthy 2010). Jelen munkámban a nápolyi dialektus mássalhangzó-készletét veszem szemügyre, amelyből egyetlen részletet ragadok ki: az /s/ fonéma különleges viselkedését.

Dolgozatom célja, hogy feltérképezze, és teljes részletességig elemezze az /s/ fonéma nápolyi dialektus-beli viselkedését, felderítse hat allofónjának feltűnési lehetőségeit, és megfogalmazza a kiderítettek alapján leírható szabályokat.

### 1.2. Korpusz

Kutatásaimat személyes tapasztalataim, valamint saját magam által készített hangfelvételeim alapján végeztem. Kutatásaim korpuszát elsősorban a hangfelvételek alkotják (valamint a szakirodalomból vett példák): ezeket 2010 szeptemberében készítettem Nápolyban, a *Sanità* városnegyed lakóival. Az adatközlők négy korosztályt képviselnek: 9–12 éves utcagyerekek, huszonéves diákok, 40 év körüli férfiak és nők, valamint nyugdíjasok.<sup>1</sup>

### 1.3. Hivatkozások

A fonetikai átírásnál a Nemzetközi Fonetikai Társaság által kidolgozott Nemzetközi Fonetikai Ábécé (IPA) jelöléseit alkalmazom.<sup>2</sup> Példáimat a következő módon jelölöm: dőlt betűvel szedem a nápolyi dialektusból kiemelt, vizsgálandó kifejezést (a hangsúlyos magánhangzót

<sup>1</sup> Az adatközlők listája és a hangfelvételek elérhetők a [huszthy.wordpress.com](http://huszthy.wordpress.com) internetes címen.

<sup>2</sup> Vö. <http://www.langsci.ucl.ac.uk/ipa/> (utoljára látogatva: 2011. 05. 13.).

ékezetrel látom el), mögötte szögletes zárójelek közt feltüntettem annak fonetikai átírását, végül simla idézőjelek közé írom a szó magyar jelentését, pl.: *petrusino* [pətru'si:nə] 'petrezselyem'.

Az önálló hangok megjelölésekor a vizsgált hangot perjelek közé teszem, ha fonémaként tekintek rá; és szögletes zárójelek közé írom, ha fonetikusan szemlélem, pl.: a magyar *potroh* szó utolsó mássalhangzóját /h/ fonéma [x] allofónjaként értelmezem (vö.: Durand, Siptár 1997: 16).

Szakirodalomra való hivatkozáskor hagyományosan zárójelbe írom a hivatkozott szerzőt és művének megjelenési évét, majd kettőspont után megjelölöm a hivatkozott oldalszámot. Olykor a dolgozat számozott fejezetei között is teszek hivatkozást.

#### 1.4. A nápolyi dialektus az olasz dialektusok közt

Az olasz nyelv – az Itáliai-félsziget földrajzi és történelmi adottságainak köszönhetően – az egyik legnagyobb dialektális változatosságot felmutató indoeurópai nyelv. Már a Római Birodalom idején is számottevő nyelvi tagoltság jellemezte a területet, amely a történelem során még inkább elhatalmasodott; ezen felül a félsziget valamennyi hódítója nyomot hagyott a beszélt nyelvben, az ókortól a legújabb korig (l. Domokos 2008: 47).

Az olasz dialektusok alapvető felosztásában (*északi, közép, déli, déli extrém*) a nápolyi a déli dialektusokhoz tartozik. Ez a terület hozzávetőleg *Ascoli Piceno* és *Frosinone* vonalától *Cosenza* és *Taranto* vonaláig terjed, teljes egészében magába foglalva *Molise*, *Campania* és *Basilicata* megyéket, valamint *Abruzzo* és *Puglia* nagy részét (l. Dardano, Trifone, 1985: 34).

*Campania* megye dialektusai rendkívül erős egységet alkotnak, ami feltehetőleg Nápoly sok évszázados központi szerepének köszönhető (vö. Bianchi, De Blasi, Librandi 1996: 190–263). Olaszországban nápolyi dialektusként, *napoletanó*ként emlegetik *Campania* valamennyi nagyvárosának dialektusát, legyen szó *Salernó*ról, *Casertá*ról vagy *Beneventó*ról, maguk a campaniaiak azonban éles határt húznak az egyes területek dialektusai között, noha valóban több közöttük a hasonlóság, mint az eltérés.

Jelen dolgozatomban – mint említettem – Nápoly városának dialektusával foglalkozom, ezen belül is a *Sanità* városnegyed nyelvjárását elemzem.

## 1.5. Köznyelvesülés

Az olasz dialektusok fejlődését igen erősen befolyásolja a köznyelv. Az olasz oktatás és média hadjárata – mely arra irányul, hogy feltöltse a dialektusok sokfélesége miatt olasz és olasz között fennálló megértési szakadékokat – valóban eredményesnek bizonyul, mint azt nem egy szociolingvisztikai kutatás is alátámasztja (l. Del Puente 1995: 53–61; Maturi 2002: 243–268). Ez alapján a dialektus és regionális köznyelv közti határok Olaszországban egyre inkább elmosódnak. Ennek kettős hatása van: egyrészt fokozatosan háttérbe szorul a dialektális szókészlet és grammatika használata, másrészt a neologizmusok és a köznyelvi hatásra a dialektális szókincsbe került szavak is felvesznek dialektális jellegzetességeket. Utóbbi tény elsősorban az ejtésüket érinti, a köznyelvesülés ugyanis a fonetika szintjét befolyásolja legkevésbé. Így nápolyi dialektus egy folyamatosan gazdagodó regionális olasz nyelvváltozatként is szemlélhető, amely köznyelvesülés hatására veszít ugyan önálló nyelvtanából, de megtartja fonetikai jellegzetességeit, így a nápolyias kiejtést.

Dolgozatom példái közt akadnak a dialektális szókészlet által újonnan befogadott elemek is: italianizmusok, különböző nyelvekből érkező jövevényszavak, valamint a dialektus számára teljesen idegen szavak, melyeket nápolyi kiejtéssel sikerült magnóra vennem.

## 2. A nápolyi mássalhangzó-rendszer

### 2.1. Általános jellemzők

A nápolyi dialektus mássalhangzó-készlete összesen 18 fonémát tartalmaz (l. *1. táblázat*). Ez a rendszer jelentősen különbözik az olasz köznyelvétől, ami elsősorban abban mutatkozik meg, hogy (/f~/v/ kivételével) a nápolyi dialektus mássalhangzói nem lépnek zöngésségi oppozícióba egymással. Ennek egyik oka a délolasz dialektusokra jellemző zöngésítési hajlam, vagy leníció, amely a legtöbb intervokális, zöngétlen mássalhangzó ejtését mérsékelt zöngésséggel látja el, így voltaképpen zöngés és zöngétlen szint között állnak. Zöngésség helyett más típusú oppozíció áll fenn a nápolyi dialektus zörejangjai között, mégpedig erősségi oppozíció. Legtöbb esetben [+erős] okkluzíva azonos helyen képzett [–erős] spiránssal áll kiegészítő eloszlásban, pl.: /v~/bb/ (betacizmus), /ɣ~/gg/ (gammacizmus), /r r~/dd/ (rotacizmus), /ʃ~/ttʃ/ (l. Maturi 1999: 233–238; Huszthy 2010: 11); pl.: *váso* ['va:sə] 'csók' ~ *tré bbáse* [tre'bba:sə] 'három csók'; *dító* ['ri:tə] 'ujj' ~ *tré ddéta*

[tre'dde:tə] ‘három ujj’; *állo* [ˈɣallə] ‘kakas’ ~ *tré ggalle* [tre'ggallə] ‘három kakas’; *scióre* [ˈʃo:rə] ‘virág’ ~ *tré cciúre* [tre'ttʃu:rə] ‘három virág’<sup>3</sup> (Ledgeway 2009: 85–87).

1. táblázat (Ledgeway 2009: 85):

	labiális		dentális		alveoláris		palato-alveoláris		palatális		veláris	
explozíva	p		t								k	
spiráns	f	v			s		ʃ					ɣ
affrikáta					ts		tʃ	ddʒ				
nazális		m				n				ɲ		
laterális						l				ʎ		
tremuláns						r						
approximáns										j		

## 2.2. Fonotaktikai megszorítások

A nápolyi dialektus fonotaktikája nagymértékben korlátozza a mássalhangzó csoportok ejtését. Jól kevesebb mássalhangzó csoport számít jól formálnak, mint az olasz köznyelvben. Éppen ezért az olasz nyelvből átvett szavak, valamint más jövevényszavak ejtését a nápolyi dialektus jelentősen átformálja.

Mássalhangzó-kombinációk csak szó elején és közepén lehetségesek. Jelen dolgozat szempontjából /s/ kombinálódási lehetőségei érdekesek, így más mássalhangzókra most nem térek ki.

/s/ dupla mássalhangzócsoporthoz nyitó tagjaként labiális, dentális, alveoláris és veláris mássalhangzókat előzhet meg, nem alkothat szekvenciát a vele homorgán palatális mássalhangzókkal, valamint affrikátákkal (tehát az alveoláris /ts/-vel) sem. Ha /s/ csoport záró tagja, csak koronális szonoráns ([n], [r], [l]) után állhat.

/s/ hármas mássalhangzócsoporthoz is megjelenhet, ez esetben kizárólag nyitó tag lehet. A csoport harmadik tagja csak [r] lehet, a második helyen pedig csak zörejhang állhat.

Szóvégen egyáltalán nem fordulhat elő mássalhangzó (kivéve egyes proklitikumokat, pl. negáció: *nun* ‘nem’). A mássalhangzóra végződő jövevényszavak a nápolyi dialektusban egy újabb szótaggal gazdagodnak: epitézis révén a szóvégi mássalhangzóhoz hozzátoldódik egy

<sup>3</sup> A *tré* ‘három’ szó a nápolyi dialektusban mássalhangzó kettőződést vált ki (vö. Maturi 1999: 245).

„schwa”. Ez által a szóhangsúly is eltolódik a jövevényszó olasz köznyelvi ejtéséhez képest: a nápolyi dialektusban ilyen esetben mindig az utolsó előtti szótag kapja a hangsúlyt, tehát a kérdéses szavak hangsúlya nápolyi kiejtésben eggyel jobbra tolódik a szó olasz köznyelvi ejtéséhez képest. A következő példákban különböző mássalhangzóra végződő szavak olasz köznyelvi ejtését hasonlítom össze a nápolyi dialektális ejtéssel: *compúter* [kom'pju:ter] ~ *computèrre* [kompju'terrə], *púllman* ['pullman] ~ *pullmánne* [pul'mannə] ‘autóbusz’, (*Sofia*) *Lòren* ['lo:ren] ~ *Lorènne* [lo'rennə], *gádget* ['gaddzɛt] ~ *gadgètte* [gadʒ'dzɛttə] ‘bolti ajándéktárgy’, stb. A nápolyi dialektus írott változatában legtöbbször szóvégi ‘e’-vel jelölik a betoldódott „schwa”-t. Mint kitűnik, a szóhangsúly elmozdulásának közvetlen következménye az utolsó mássalhangzó megduplázódása is.

### 2.3. Az /s/ fonéma viselkedése

Jelen dolgozat megírásának ötletét a nápolyi dialektusban előforduló /s/ hang számos különböző ejtismódja adta. Valamennyi nápolyi dialektussal foglalkozó mű beszél az /s/ fonéma egyes variánsairól, különös tekintettel a palatalizációra (l. 3.3.). De nem született még olyan összefoglaló mű, mely az /s/ viselkedésének minden részletére kitérne, és megfogalmazná az allofónok megjelenésének szabályát; az én szándékom ennek a megírása.

Az /s/ fonéma hat allofónban jelenhet meg a nápolyi dialektusban, ezek kiegészítő eloszlásban állnak: [s], [z], [ts], [dz], [ʃ], [ʒ]. A felsorolt hangok némelyike fonémaként is jelen van a nápolyi dialektusban, bizonyos helyzetben ugyanakkor mégis /s/ allofónjaiként tűnnek fel.

A dolgozat következő fejezetében egyenként fogom leírni az allofónok tulajdonságait, megjelenési lehetőségeit, végül pedig összesítem ezeket egy szabály megfogalmazásában.

## 3. A nápolyi /s/ hat allofónja

### 3.1. A fő variáns

Bár az olasz köznyelv külön fonémaként tekint az alveoláris szibiláns zöngés /z/ és zöngétlen /s/ változatára, az olasz dialektusok egy jelentős részében [z] és [s] nem viselkednek önálló fonémaként. Főleg a délolasz – és egyes középolasz – dialektusokra jellemző, hogy a magánhangzók közé eső, illetve szókezdő (magánhangzó által követett) /s/ hangot



zöngétlenül ejtik. Az intervokális /s/ zöngességét többek között három tulajdonnév ejtésének vizsgálatával lehet próbára tenni, melyek olasz köznyelvi ejtése a következő: *Písa* ['pi:za], *Masáccio* [ma'zattʃo], *Isònzò* [i'zòntso]. A közép- és délolasz dialektusokban – nagy vonalakban mérve Rómától délre (de néhol Toscanában is) – a felsorolt tulajdonnevek ejtése a következő módon változik: ['pi:sa], [ma'sattʃo], [i'sòndzo]: tehát az intervokális /s/ elveszti zöngességét (valamint utolsó példában a nazálist követő [ts] affrikáta [dz]-vé zöngésedik). A nápolyi dialektusban Masaccio neve homofónia miatt még félreérthetőségre is okot adhat: *Masáccio* [ma'sattʃə] 'itáliai reneszánsz festő' ~ *ma sáccio* [ma'sattʃə] 'de tudom'.

A nápolyi /s/ fonéma leggyakrabban előforduló variánsa az alveoláris, zöngétlen szibiláns: [s]. A nápolyi dialektusban alapvetően minden intervokális és szókezdő, prevokális /s/ ejtése zöngétlen (l. Ledgeway 2009: 99). Kutatásaimban az intervokális /s/ ejtését, zöngességi fokait a szóhangsúly helyzetéhez képest vizsgáltam. Elsőként azokban a szavakban elemzem, melyekben a szóhangsúly az /s/-et megelőző szótagra esik, pl.: *rósa* ['ro:sə] 'rózsa' (vö. az olasz ['ro:za]), *cása* ['ka:sə] 'ház', *chiésa* ['kje:sə] 'templom', *cerása* [ttsə'ra:sə] 'cseresznye', *cammísa* [kam'mi:sə] 'ing' stb. Felvételeim legtöbb adatközlője az olasz regionális köznyelvet beszélve sem ejt [z] hangot ebben a helyzetben, néha úgy tűnik, mintha egyenesen képtelenek lennének az intervokális /s/-t zöngésíteni. Egyik adatközlőm a felvételek folyamán vitába keveredett egy barátjával az /s/ ejtését illetően, és a vita hevében a kutatások számára igen fontos mondatot ejtett ki (l. (2)): azt magyarázta, hogy a *chiésa* ('templom') szót ők Nápolyban sz-szel ejtik, nem, mint a többi olasz, akik azt mondják „chiesa”. Ugyanakkor a „chiesa” szót másodszor is zöngétlen /s/-szel ejtette, noha nyilvánvalóan [z]-vel akarta ejteni a „többi olaszt” utánozva.

(2)

*Noi diciámo chiésa, non cóme dícono lóro, chiésa.*

[noj diʃa:mo 'kje:sa | non ko:me dikono lo:ro 'kje:sa]

'Mi *chiesának* ejtjük, nem úgy, mint ők, akik *chiesának*.'

Hasonló a helyzet azoknál a szavaknál is, melyekben a hangsúly arra a szótagra esik, amelyik magát az /s/-t tartalmazza, pl.: *rusáριο* [ru'sa:rjə] 'rózsa-füzér', *tesóro* [tə'so:rə] 'kincs', *petrusíno* [pətru'si:nə] 'petrezselyem', *Visúvio* [vi'su:vjə] 'Vezúv', stb. Előfordul azonban, hogy például ez utóbbi szót olasz köznyelvi hatásra [z]-vel, vagy enyhén zöngésített

[s]-szel ([š], [ž]) ejtik az adatközlők: (ol.) *Vesúvio* [ve'zu:vjo] → [vizu:vjə]. Ledgeway szerint hasonló okokból adódhatnak más, félig zöngés [s]-szek is azok között, melyek a hangsúlyos szótag szótagkezdetében foglalnak helyet, pl.: *spusà* [ʃpu'za:] 'megházasodik', *fasúle* [fa'zu:lə] 'bab', stb. (Ledgeway 2009: 99).

Azok az /s/-szek, melyek szomszédságában nem áll hangsúlyos szótag, mindig zöngétlenek, pl.: *brínnese* ['bbrinnəsə] 'pohárköszöntő' (vö. az olasz köznyelvi *bríndisi* ['brindizi]), *mesuratóre* [məsurat'orə] 'vízóra leolvasó', *pusetivaménte* [pusətiva'mentə] 'pozitívan', stb.

Zöngétlen marad az /s/ akkor is, ha félmagánhangzó mellett áll, pl.: *cáusa* ['kawsə] 'ok', *casuále* [ka'swalə] 'véletlenszerű', *crisuómmolo* [kri'swommələ] 'sárgabarackfa' *presiénto* [prəsjentə] 'adomány', stb.

Az /s/ zöngés párja akkor jelenik meg, ha /s/-et zöngés, dentális mássalhangzó követi (l. 3.3.3.). Ezen kívül a [z] köznyelvi hatásra is felbukkanhat a nápolyi dialektusban, mint az Pietro Maturi professzor úr szociolingvisztikai kutatásaiból kiderül (l. Maturi 2002: 83–85). Ő, bár lehetségesnek tartja, hogy az intervokális /s/-ek egy része azon leníció hatására zöngésedik [z]-vé, amely a nápolyi dialektus bármely intervokális zörejhangját érintheti, az /s/ esetleges zöngésedését köznyelvi hatásként állapítja meg. Hiperkorrekcióra is hoz példákat, melyekben kutatásának adatközlői olyan intervokális /s/-eket ejtenek [z]-nek, amelyek az olasz köznyelvben amúgy zöngétlenek, pl: *séra* ['ze:ra] 'este' (vö. az olasz ['se:ra]) (Maturi 2002: 84).

Összefoglalva tehát az intervokális /s/ viselkedését megállapítható, hogy alapvetően mindig zöngétlen [s]-ről van szó, de abban az esetben, ha a az /s/ hangsúlyos szótagban szerepel, az ejtése felvehet bizonyos fokú zöngességet ([š], [ž], [z]) – feltehetőleg köznyelvi hatásra, illetve leníció révén.

### 3.2. Az affrikáták

A 3.1. fejezetben a nápolyi /s/ fonémának azon előfordulásait vettem szemügyre, melyekben nem áll mellette mássalhangzó. A hátralévő fejezetekben azokat az eseteket elemzem, mikor /s/ mássalhangzó-csoportban tűnik fel.

Elsőként abban az esetben vizsgálom meg /s/ ejtését, mikor mássalhangzó csoportok második (tehát záró) tagjaként jelenik meg. A nápolyi dialektus fonotaktikai megszorításai

miatt (vö. 2.2.) csekély az ilyen esetek száma: csupán koronális szonoránsok tűrik meg maguk mögött /s/-t: [l], [n], [r]. Ha egyes szavakban /s/ eredetileg [–alveoláris] mássalhangzó után áll, az őt megelőző mássalhangzó ejtése megduplázódik, és epentézis révén a megduplázott mássalhangzó és az /s/ közé beékelődik egy „schwa”, pl.: *rapsódico* [rappə'so:rikə] ‘rapszodikus’, *x* [ˈiggəsə] (‘iksz’), *y* [ibbəsɪˈlonnə] (‘ipszilon’), (*Marek*) *Hamšík* [ammə'sikkə] ‘Nápoly focicsapatának szlovák játékosa’, stb. Ilyen esetben tehát, a „schwa” epentézisének köszönhetően, az /s/ intervokális helyzetbe kerül.

### 3.2.1. [ts] és [dz]

Az /s/ koronális szonoráns után legtöbb esetben affrikálódik: [ts], vagy [dz] lesz belőle. Az /s/ affrikálódása több közép- illetve délolasz dialektusra jellemző (pl. Róma dialektusa, a *romanesco* egyik fontos ismertetőjegye), de kisebb-nagyobb eltérésekkel jelenik meg a különböző nyelvjárásokban.

A nápolyi dialektusban /s/ affrikálódása [n] után a leggyakoribb, ez esetben nem ritkán a [ts] allofón jelenik meg, noha a nápolyi dialektusra jellemző a nazálist követő mássalhangzó zöngésedése (vö. De Blasi 2006: 43). Az affrikálódás igen régi keletű jelenség a nápolyi dialektusban, ami többek között abból állapítható meg, hogy a szavak jelentős részében lexikalizálódott: ‘s’ graféma helyett ‘z’ jelenik meg a kérdéses szavak írott alakjában (a példánál nyomtatott betűvel írom a szavak latin eredetijét), pl.: PENSARE > *penzà* [pən'tsa:] ‘gondol’ (vö. az olasz *pensare* [pẽ:sa:re]), MENSULA > *mènzula* [ˈmentsələ] ‘párkány’, SENSŪ(M) > *senzo* [ˈsɛndzə] ‘érzék’, (fr.) *chance* > *cánzo* [ˈkandzə] ‘esély’, stb. Emellett mindazok az /s/-szel kezdődő szavak, melyek összeolvadtak az *in* prepozícióval, a következőképp változnak írásban: ‘*nzapunà*’ [əntsapuˈna:] ‘beszappanoz’ vö. (ol.) *insaponàre*; ‘*nzègna*’ [ənˈtseɲnə] ‘cégér’ vö. (ol.) *insègna*; ‘*nzómma*’ [ənˈtsommə] ‘mindent összevetve’ vö. (ol.) *insómma*, stb.

Az affrikálódás szóalakba való beépülése néha az [r] után is megfigyelhető, pl.: PERSONA > *perzóna* [pər'tsonə] ‘személy’, PERSICA > *pèrzeca* [ˈpɛrtsəkə] ‘őszibarack’, *scárzo* [ˈʃkartsə] ‘gyenge, gyér’ vö. (ol.) *scárso*, *fuórze* [ˈfwortsə] ‘talán’ vö. (ol.) *fórse*, stb.

Az /s/ legritkábban [l] után affrikálódik. Ennek lexikalizálódott példáiból azonban messze menő következtetéseket lehet levonni a jelenség kialakulásának idejét tekintve, összekapcsolódnak ugyanis egy másik igen régi jelenséggel az [l] elgyengülésével,

félmagánhangzóvá sorvadásával. A [l] ugyanis – még a nápolyi vulgáris nyelv idején (kb. a XVI. sz.-ig) – [-felső] magánhangzó utáni és mássalhangzó előtti helyzetben félmagánhangzóvá gyengült (l. 3. ábra).

3. ábra:

/l/ → { [w] / V [-felső] \_\_ C }

A [l] gyengülésére számos példát találni, pl.: ALTŰ(M) > *áuto* ['awtə] 'magas', CAL(I)DŰ(M) > *cáudo* ['kawrə] 'meleg, forró', (longobárd) \*milzi → *méuza* ['mewtsə] 'lép (szerv)', stb. A számunkra leginkább érdekes, sokatmondó példák a következők: FALSŰ(M) → *fàuzo* ['fawtsə] 'hamis', *sáuzo* ['sawtsə] 'paradicsomos szósz' vö. (ol.) *sálsa*. Ezek alapján megállapítható, hogy /s/ affrikálódása /n/ után a nápolyi dialektusban korábbi jelenség, mint az /l/ félmagánhangzóvá gyengülése.

Az affrikálódást szinkroniában szemlélve elsősorban a szóhatáron és a jövevényszavakban kell vizsgálnunk (mind a dialektusban, mind a regionális köznyelvben). /s/ affrikálódása (elsősorban /n/ után) szóhatáron is következetesen feltűnik, mássalhangzóra végződő proklitikumokat követően, vagy a nápolyi regionális köznyelvben, amelyben szintén feltűnik a jelenség, pl.: (nap.) *nun sapévo* [nuntsa'pevə] 'nem tudtam', (reg. közny.) *in Sicilia* [ints'iʃi:lja] 'Szicíliaiban', (reg. közny.) *con Sára* [kon'tsa:ra] 'Sárával', (reg. közny.) *nel sènso* [nel'tsentso] 'abban az értelemben', stb. Még érdekesebb a jelenség jövevényszavakban való felbukkanása, pl. a *jeans* szóban: *jeans* ['dʒi:ntsə] 'farmer'. Mint azt a 2.2. fejezetben láttuk, a nápolyi dialektus fonotaktikai megszorításai nem engedik szóvégi mássalhangzó előfordulását. A szó tehát megtoldódik egy „schwa”-val, ami megkönnyíti az /n/ után álló /s/ affrikálódását is.

### 3.2.2. Artikulációs magyarázat

Az /s/ affrikálódásának jelensége az artikulációs fonetika révén érthető meg legkönnyebben. Korábbi munkámban /s/ affrikálódását tévesen a hasonulások közé soroltam (l. Huszthy 2010: 10). Ezt a megállapításomat revideálnom kell, hiszen /s/ hang minőségileg nem hasonul az őt megelőző alveoláris mássalhangzóhoz, hanem vele homorganikusává válik. Vegyük az /n/ + /s/ példáját: [n] hang artikulálásakor a nyelv hegye és éle rátapad a

fogmederre, de [s] artikulálásakor nem, hiszen réshangról van szó. Ellenben ha úgy ejtjük /s/-t is, ahogy [n]-t, tehát nyelvünket a fogmederhez hagyjuk érni, rögtön affrikátát kapunk: [s] [+nyelvhegy a fogmedren] → [ts]. Következtetésképp a nápolyiak úgy ejtik az /n/ + /s/ szekvenciát, hogy /n/ hangot természetesen artikulálják, ellentétben az olasz köznyelvi ejtéssel, ahol /n/ eltűnik az előtte álló magánhangzó nyújtott, nazális ejtésében, pl.: (ol.) *pènso* [pɛ:so] ~ (nap.) *pènzo* ['pentsə] 'gondolok'. Márpedig ha a szekvenciában /n/-t kiejtik, az őt követő /s/ ejtése affrikálódik.

### 3.2.3. Magyar párhuzam: *pénz*, *benzin*

Siptár Péter *Bevezetés a fonológiába* c. könyvében (Durand, Siptár 1997) egy helyütt a magyar [dz] hang megjelenési lehetőségeit taglalja. Itt hozza szóba a *pénz* és *benzin* szavakat, melyekben, azt írja, mögöttes mássalhangzó kapcsolatként előfordulhat a [dz] hang, amely „ugyanúgy betoldott, inorganikus elem, mint a *szomszéd*-beli [p], *oromzat*-beli [b], *München*-beli [c], és így tovább” (Durand, Siptár 1997: 36). Állítása szerint tehát, ha a *pénz* szót ['pe:ndz]-nek ejtjük, [n] és [z] hangok közé egy [d] ékelődik be. Ezt az állítást dolgozatom 3.2.1. ill. 3.2.2. fejezetei alapján meg kell cáfolnom.

A *szomszéd*-beli [p], *oromzat*-beli [b], *München*-beli [c] valóban betoldott elemek, hiszen a két szomszédos mássalhangzó között megjelenhet egy harmadik, pl.: *szomszéd* ['sompse:d], a mássalhangzó-csoport tehát háromtagúvá bővül. A *pénz* és *benzin* szavakban azonban nem bővül háromtagúvá a mássalhangzó-csoport, itt a csoport második tagjának változik meg az artikulációja: a /z/ fonéma [dz] allofónja jelenik meg, a 3.1.1. fejezetben látott affrikálódás jelensége révén: *pénz* ['pe:ndz], *benzin* ['bendzin]. Tehát valójában két [+cons.] hang áll egymás mellett: egy alveoláris nazális [n], és egy alveoláris affrikáta [dz]. Nem azért, mert a magyar fonémakészletben előfordulhat /dz/ fonéma ellentétben mondjuk a *szomszéd*-beli /ps/ fonémával. A *pénz* és *benzin* szavak esete nem magyarázható egy homorgán zárhang beszúródásával, mint [ms] szekvencia esetében történik (→[mps]), mert míg [m] a kérdéses környezetben [mp] lesz – pl.: *Rám-szakadék*, *Simson*<sup>4</sup> stb. –, [n] nem lesz következetesen [nd], l.: *menza*, *sanzon*, *vonzás*, *zanza*, *szenzációs* stb. Ellenben lehet találni más példát is, mikor /z/ [n] után affrikálódhat, pl.: *banzáj* ['bã:za:j] / ['bandza:j].

---

<sup>4</sup> *Simson*: legtöbb esetben *Simpson*-ként fordul elő, holott hangzás szempontjából mindegy, hogy beszúrt *p*-vel vagy a nélkül írjuk.

### 3.3. „S-sező”, „zs-ző” nápolyiak

Dolgozatom 3.2. alfejezetében az /s/ fonémát mássalhangzó-csoportok második (azaz záró) tagjaként vizsgáltam. Jelen alfejezetben mássalhangzó-csoportok nyitó tagjaként veszem szemügyre a viselkedését.

Az /s/ fonéma viselkedésének dolgozatom számára legérdekesebb momentuma a palatalizáció, bizonyos helyzetben ugyanis az /s/ fonéma [ʃ]-ként vagy [ʒ]-ként, a magyar ‘s’ és ‘zs’ hangoknak megfelelően ejtődik. Az ‘s-ezés’ az olasz beszélt nyelvre is jellemző, stigmatizált jelenség, alsóbb rétegek beszédéhez kötődik (vö. Rohlf 1966: 260–263; Maturi 2002: 92–95). A nápolyi dialektus fonológiájának azonban szerves részét képezi a palatalizáció: az ‘s-ezés’ és ‘zs-zés’ következetes módon működik, szabályokkal leírható.

Az [ʃ] hang fonémaként is szerepel a nápolyi dialektusban (l. 2.1.), mint a következő minimálpárok kiderül: *sicco* [ˈsikkə] ‘száraz’ ~ *scicco* [ˈʃikkə] ‘lopás’; *séta* [ˈse:tə] ‘selyem’ ~ *scéta* [ˈʃe:tə] ‘felébred’. Fonémaként azonban /ʃ/ csak intervokális vagy szókezdő, prevokális helyzetben fordulhat elő.<sup>5</sup> Az [ʃ] hang minden egyéb megjelenésekor (vagyis mássalhangzó-szekvencia nyitó tagjaként) az /s/ fonéma allofónjának tekintendő.

#### 3.3.1. Palatalizáció

Ha /s/ labiális vagy veláris mássalhangzó előtt áll, palatalizálódik [ʃ]-sé vagy [ʒ]-vé az öt követő mássalhangzó zöngességétől függően (l. 4. ábra).

4. ábra:

Zöngétlen követő mássalhangzó esetében:

/s/ → { [ʃ] / V \_\_ [–dentális] [–zöng.] }

Zöngés követő mássalhangzó esetében:

/s/ → { [ʒ] / V \_\_ [–dentális] [+zöng.] }

Példák /s/ palatalizációjára zöngétlen [–dentális] mássalhangzó előtt, fonémaként csoportosítva:

---

<sup>5</sup> Ebben az esetben [ʃ]-et az ‘sc’ bigramma jelöli: *sc* [sk] → { [ʃ] / V \_\_ V [+palatális] }, ha tehát ‘sc’ bigrammát palatális magánhangzó követi, ejtése [ʃ] lesz.

/s/ → { [ʃ] / V \_\_ [k] }

Pl.: *scòpa* [ʃkɔ:pə] ‘seprű’ vö. (ol.) [ʃkɔ:pa], *fa schifo* [faʃʃki:fə] ‘undotító’, *squádra* [ʃkwadrə] ‘csapat’, *Pasquále* [paʃkwalə] ‘Paszkál, Nápolyban gyakori férfi név’, stb.

/s/ → { [ʃ] / V \_\_ [p] }

Pl.: *sparà* [ʃpa'ra:] ‘ló’ vö. (ol.) *sparàre* [spa'ra:re], *áspe'!* [aʃpe:] ‘várj!’, *aspirína* [aʃpi'ri:nə] ‘aszpirin’, *ruóspo* [rwoʃpə] ‘varangy’, stb.

/s/ → { [ʃ] / V \_\_ [f] }

Pl.: *sfurtunáto* [ʃfurtu'na:tə] ‘szerencsétlen’ vö. (ol.) *sfortunáto* [sfortu'na:to], *asfárdo* [aʃ'fardə] ‘aszfalt’; *sfastidià* [ʃfastə'rja:] ‘zavar’, stb.

Példák /s/ palatalizációjára zöngés [–dentális] mássalhangzó előtt, fonémánként csoportosítva:

/s/ → { [ʒ] / V \_\_ [b] }

Pl.: *sbáttere* [ʒbattərə] ‘becsap (ajtót)’ vö. (ol.) [ʒbattere], *sbarià* [ʒba'rja:] ‘elkalandozik’, *sbírro* [ʒbirrə] ‘rendőr’, stb.

/s/ → { [ʒ] / V \_\_ [v] }

Pl.: *svérdo* [ʃverdə] ‘füрге’ vö. (ol.) *svélto* [ʃvelto], *svacantà* [ʒvakan'ta:] ‘kiürít’, *Osváldo* [o'ʒvaldo] ‘Oszvald’, stb.

/s/ → { [ʒ] / V \_\_ [g] }

Pl.: *sgabbéllò* [ʒgab'bellə] ‘sámli’ vö. (ol.) *sgabéllò* [zga'bello], *sgraffignà* [ʒgraf'fja:] ‘karmolász’, *sgárro* [ʒgarrə] ‘hiba’, stb.

/s/ → { [ʒ] / V \_\_ [m] }

Pl.: *smèttèrè* [ʒmèttərə] ‘befejez’ vö. (ol.) [ʒmèttèrè], *ásma* [a:ʒma] ‘asztma’, *prísma* [priʒmə] ‘prizma’, stb.

Mint az összehasonlítás végett közbeszúrt olasz köznyelvi példákból kiderül, /s/ zöngésségi hasonulása az olasz nyelvben is jelen van, zöngés mássalhangzó előtt ugyanis [z] allofónja jelenik meg, míg zöngétlen előtt [s].

### 3.3.2. Új példák

Az /s/ palatalizációja igen nagy erejű jelenség a nápolyi dialektusban, a regionális köznyelvet is képes behálózni, valamint az újonnan a szókészletbe kerülő, vagy a ritkán használatos idegen szavakban is feltűnik. Az alábbiakban olyan szavakat gyűjtöttem ki a felvételeim közül – illetve részleteket nápolyiak idegen nyelvi társalgásából –, melyekben /s/ palatalizációja igen különlegessé teszi a szó ejtését, pl.: *whisky* ['wiʃki], *I don't speak english* [aj 'dɔntə ʃpi:k 'ingliʃ], *plasma* ['plazma], *Erasmus* [e'razmus], *nazgul* ['nazgul] 'Nazgül: kitalált lény a *Gyűrűk Urából*', *Puskás era fortissimo!* [puʃkass era for'tissimo] 'Puskás remek játékos volt!'. Számunkra a legérdekesebb Puskás Öcsi nevének ejtése, minthogy ezt a legtöbb indoeurópai nyelvben [puskas]-nak ejtik, mindkét magyar [ʃ]-t [s]-ként. Nápolyban azonban „félíg magyarosan” elmegetik *Puskás* nevét, minthogy az első [s] az utána álló [k] miatt palatalizálódik.

Még érdekesebb azon angol jövevényszavak nápolyi dialektális ejtése, amelyekben 's' graféma nem is szerepel, pl.: *ice cream*. Ez esetben ráadásul nem is egy szóról van szó, csakhogy a nápolyiak annyit használták, míg teljesen egybeolvadva „új szó” született belőle, amely leírva nem, csak ejtésben használatos: *icecream* [aj'ʃkrimə], a szó át is szótagolódott nápolyi dialektusban: aj-ʃkrim-mə. Hasonló a *baseball* szó példája: [bej'ʒbollə], valamint a *facebook*-é: [fej'ʒbukkə], a szóvégi „schwa” epitézise, a hangsúlyeltolódás (l. 2.2.), valamint az /s/ palatalizációja átszótagolta, és „új szavakká” formálta a nápolyi dialektusban ezeket a szavakat.

### 3.3.3. A [z] megjelenése

Dentális és alveoláris mássalhangzók előtt /s/ ejtése nem palatalizálódik. Ez az a helyzet, mikor teljes értékben megjelenhet a fonéma [z] allofónja, zöngés, alveoláris mássalhangzó előtt. (Szó esett már [z]-ről a 3.1. fejezetben is, ott ugyanakkor részlegesen jelenik meg, köznyelvesülés vagy leníció hatására.)



Ha tehát /s/ dentális vagy alveoláris mássalhangzó előtt áll, [s]-ként vagy [z]-ként ejtődik, az őt követő mássalhangzó zöngességétől függően (l. 5. ábra).

5. ábra:

Zöngétlen követő mássalhangzó esetében:

/s/ → { [s] / V \_\_ [+dentális] [-zöng.] }

Zöngés követő mássalhangzó esetében:

/s/ → { [z] / V \_\_ [+dentális] [+zöng.] }

Példák /s/ ejtésére zöngétlen [+dentális] mássalhangzó előtt, fonémánként csoportosítva:

/s/ → { [s] / V \_\_ [t] }

Pl.: *stánza* ['standzə] 'szoba' vö. (ol.) ['stantsa], *stráda* ['stra:də] 'út', *astutà* [astu'ta:] 'felkapcsol (villanyt)', stb.

Példák /s/ ejtésére zöngés [+dentális] ill. [+alveoláris] mássalhangzó előtt, fonémánként csoportosítva:

/s/ → { [s] / V \_\_ [d] }

Pl.: *sdégno* ['zdeŋnə] 'méltatlan' vö. (ol.) ['zdeŋno], *sdrájarse* [zdra'ja:rsə] 'lefekszik', *sdízza* ['zdittsə] 'düh', stb.

/s/ → { [s] / V \_\_ [l] }

Pl.: *slítta* ['zlittə] 'szánkó' vö. (ol.) ['zlitta], *traslòco* [tra'zlo:kə] 'költözködés', stb.

/s/ → { [s] / V \_\_ [n] }

Pl.: *snéllo* ['znello] 'gyors', *snób* ['znobbə] 'sznob', stb.

/s/ → { [s] / V \_\_ [r] }

Ilyen kezdetű szavak nem léteznek nápolyi dialektusban még más nyelvből átvett formában sem, ugyanakkor az 'sr' szókezdet nem minősül rosszul formálnak a nápolyi dialektus

fonotaktikáját tekintve. Az adatközlőimmel olasz köznyelvi szavakat ejttem ki a példák kedvéért, pl.: *srotoláre* [zroto<sup>1</sup>la:re] ‘felteker’, *sradicáre* [zradi<sup>1</sup>ka:re] ‘gyökerestül kitép’.

#### 3.3.4. Szűrők

Bár a nápolyi /s/ palatalizációja logikusan látszik működni, lehet találni egy-két kivételt, mikor valamely fonetikai szűrő életbe lépésével nem úgy viselkedik az /s/ fonéma, mint az iménti fejezetekben láttuk.

Elhasonulás lép életbe, ha egy szóban túl sok palatális spiráns követi egymást, így hasonló esetben /s/ nem palatalizálódik, még ha a 3.3.1. fejezetben leírt szabályoknak megfelelő környezetben áll is, pl.: *scísmá* [ʃizmə] ‘(egyház-)szakadás’. Az /s/ [m] előtt szigorúan palatalizálódik, mint láttuk azt számos esetben, jövevéyszavakban is (l. 3.3.2.). Jelen példában azonban [z]-ként ejtődik, feltehetőleg a szomszédos szótagban lévő palatális [ʃ] miatt: így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy [ʒ] és [ʃ] nem tűrik meg egymást szomszédos szótagokban. Lássunk egy másik példát is, amely jól mutatja a különböző allofónok megjelenésének különbségét: *communísmo e fascísmo* [kommu<sup>1</sup>niʒmə e faʃʃizmə]. A példában két szóban is találkozunk az *-ismo* ‘-izmus’ képzővel, mely egyik esetben [iʒmə]-ként, másikban [izmə]-ként ejtődik. A jelenség magyarázata minden valószínűség szerint az imént bemutatott elhasonulás, tehát /s/ palatalizációja korlátozva van az előző szótag-beli [ʃ]-tól. A példákból úgy tűnik, hogy a depalatalizáció előre hat, tehát a szűrő megjelenése a következőképp írható le: /s/ nem palatalizálódik [+labiális/veláris] mássalhangzó előtt, ha az őt megelőző szótagban palatális spiráns szerepel.

#### 3.4. A szabály megfogalmazása

Most, hogy részletesen elemeztem a nápolyi /s/ fonéma hat allofónjának feltűnési lehetőségeit, kísérletet teszek /s/ viselkedésének szabályban történő megfogalmazására.

A nápolyi dialektusban az intervokális, ill. szókezdő, prevokális /s/ eleve zöngétlen, alveoláris szibilánsként jelenik meg: [s]; amely azonban köznyelvi hatásra, illetve leníció révén zöngésedhet. Az /s/ fonéma mássalhangzócsoporthoz tartozó tagjaként csak koronális szonoráns ([l], [n], [r]) után állhat, ilyen esetben affrikálódik: [ts] vagy [dz] lesz – jelen

tudomásom szerint esetleges, hogy az affrikáta zöngés vagy zöngétlen változata jelenik meg; gyakoribb azonban a zöngétlen [ts]. Ha /s/ mássalhangzócsoport nyitó tagja, dentális és alveoláris mássalhangzók előtt alveoláris spiránsként ejtődik, az őt követő mássalhangzó zöngéssége szerint lesz [s] vagy [z]. Ha bilabiális, labio-dentális vagy veláris mássalhangzót előz meg, palatalizálódik az őt követő mássalhangzó zöngésségének függvényében: [ʃ] vagy [ʒ] lesz (1. 6. ábra).

6. ábra:

$$/s/ \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} [s] / V \_ V \\ \quad \underline{V} \_ V \\ \quad \underline{\hat{V}} \_ \underline{\hat{V}} \\ \quad V \_ \hat{C} [+dent.] [-zöng] \\ [ts], [dz] / C [+szon.] [+alveol.] \_ V \\ [ʃ] / V \_ C [+lab./vel.] [-zöng.] \\ [ʒ] / V \_ C [+lab./vel.] [+zöng.] \\ [z] / V \_ C [+dent./alveol.] [+zöng.] \end{array} \right.$$

#### 4. Befejezés

Ezzel a bevezetésben kitűzött céljaimnak eleget tettem, dolgozatom végére értem. Jelen munkámban a nápolyi dialektus mássalhangzó-készletéből kiragadott /s/ fonémát vettem szemügyre, bemutattam hat allofónját, ezek megjelenési lehetőségeit, végül pedig mindezt egy szabályban rögzítettem.

Reményeim szerint dolgozatommal sikerült hozzátennem a nápolyi dialektus kutatásához, illetve sikerült valamelyest felkeltenem az olasz dialektológia, a nápolyi dialektus iránt való érdeklődést. Az olasz nyelv a dialektológia egyik legtermékenyebb talaja, a nápolyi dialektus pedig ezen belül is aranybánya, remélem, hogy a bőséges korpuszomnak köszönhetően még sok más dolgozattal tudok hozzájárulni a kutatásához.

## Irodalom

- BÁRCZI Géza, BENKŐ Loránd, BERRÁR Jolán, *A magyar nyelv története*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- Patricia BIANCHI, Nicola DE BLASI, Rita LIBRANDI, *La Campania*, in: *L'italiano nelle regioni: Storia della lingua italiana*, szerk. Francesco BRUNI, Torino, UTET, 1996 (II), 190–263.
- Barbara E. BULLOCK, *Consonant gemination in neapolitan*, in: *Phonological theory and the dialects of Italy*, szerk. Lori REPETTI, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2000, 45–58.
- Patrizia DEL PUENTE, *La metafonía napoletana: Un tentativo di analisi sociolinguistica*, in: *L'Italia dialettale*, 1995 (58), 49–68.
- *Cominciare da Di Giacomo*, a cura di Salvatore PALOMBA, Stefano FEDELE, Giugliano, Auragraph, 2004.
- CSER András, *A hangváltozások osztályozásához*, in: *Nyelvtudományi közlemények* (106), 115–131.
- CSER András, *Görög hatás a latin extraszillabikus [s] átszótagolásában?*, in: *Nyelvelmélet és kontaktológia*, szerk. É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010.
- Maurizio DARDANO, Pietro TRIFONE, *La lingua italiana*, Bologna, Zanichelli, 1985.
- Nicola DE BLASI, *Profilo linguistico della Campania*, Milano, Laterza, 2006.
- Nicola DE BLASI, Luigi IMPERATORE, *Il napoletano parlato e scritto: Con note di grammatica storica*, Napoli, Dante& Descartes, 2000.
- Giacomo DEVOTO, Gabriella GIACOMELLI, *I dialetti delle regioni d'Italia*, Firenze, Bompiani, 1971.

- DOMOKOS György, *A metafonézis az olasz nyelvjárásokban: Egy hangtani jelenség leírásának módszertana*, in: *Nyelvelmélet és dialektológia*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 47–56.
- Jacques DURAND, SIPTAR Péter, *Bevezetés a fonológiába*, Bp., Osiris, 1997.
- HUSZTHY Bálint, *A nápolyi dialektus fonológiája*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2010.
- Antonio IANDOLO, *Parlare e scrivere il dialetto napoletano*, Napoli, Cuzzolin Editore, 2001.
- Carlo IANDOLO, *‘A lengua ‘e Pulecenella: Grammatica napoletana*, Sorrento, Franco di Mauro, 2000.
- Adam LEDGEWAY, *Grammatica diacronica del napoletano*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009.
- Bertil MALMBERG, *Manuel de phonétique générale*, Paris, A. & J. Picard, 1974.
- Carla MARCATO, *Dialetto, dialetti e l’italiano*, Bologna, Mulino, 2002.
- Pietro MATURI, *Aspetti di fonosintassi nei dialetti campani settentrionali*, in: *Contributi di Filologia dell’Italia Mediana*, 1999 (XIII), 227–258.
- Pietro MATURI, *Dialetti e substandardizzazione nel Sannio Beneventano*, Frankfurt a. M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, Peter Lang, 2002.
- Marina NESPOR, *Fonologia*, Bologna, Mulino, 1993.
- Lori REPETTI, *Phonological theory and the dialects of Italy*, in: *Phonological theory and the dialects of Italy*, szerk. Lori REPETTI, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2000, 1–11.
- Gerhard ROHLFS, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, (I), Torino, Einaudi, 1966.
- Veikko VÄÄNÄNEN, *Introduzione al latino volgare*, Bologna, Patron Editore, 1982.
- <http://huszthy.wordpress.com/>